

(Əvvəli ötən sayımızda)

Bün. «Divan»da ən əski yemək adlarından biri «bün» sözüdür. Bün= şorba (oğuzca), türkcədə «mün» (MK, I, 105). Mün+lə sözü şorba içmək mənasındadır: «ər münlədi=adam şorba içdi (MK, III, 270)

Əyag. Nizami bu sözü 2 dəfə piyalə və kasa mənasında işlətməmişdir.

Kolbe. Bu söz Nizami tərəfindən çadır, ev, dükən mənasında işlənmişdir: Yola nəzakəti göz tikərək dükənçinin dükənini qoruyurdum.

Kole. Nizami qədim türk sözü olan ev və çadır mənasında işlənən «kola»-«gil», «kil» sözünü «kola» şəklini «kile» biçimində işlətməmişdir.

Bəkməz. M.Kaşğari bu kəlmənin (pəkməzbəkməsbəkməz oğuz türkcəsinə aid olduğunu göstərmişdir (Dəstanı kəs ki, mənim dəstanımın naləsinin səsi dəstandır, bəkməzi uzaqlaşdır ki, göz yaşı mənim üçün bəkməzdir)

Gül. Nizami və bir sıra türk şairlər tərəfindən gül sözü geniş biçimdə işlənmişdir.

Nizamidən əvvəl fars dilinə keçərək işləklilik qazanmış gül sözünün hansı dilə aid olması məsələsi əvvəllər çox müzakirə edilmişdir. Türk dillərində «kol» sözü mövcuddur. Ona görə də «gül» sözü farsca yox, türk mənşəlidir.

MAHMUD KAŞĞARI VƏ NİZAMİ GƏNCƏVİ

Qermezi. Bu söz Nizaminin əsərlərində «qırmızı» biçimində sifət olaraq və bəzi hallarda isimləşərək 5 dəfə istifadə olunmuşdur. Bu xüsusiyyəti ilk dəfə Ə.Şükürlü göstərmişdir. Bus öz «q» samiti ilə başladığından fars dilinin fonotaktikasına (səsdüzümünə) uyğun ola bilməz. Fas dilində onun qarşılığı «sorx» sözüdür. Məs.: Qırmızı meydən (şərabdan) sərxoş oldular, bir qırmızı süfrə sərdilər.

Gərdək. Nizami bu sözü belə işlədir: Gərdək gecəsmi damadın altında bir nişan var. Rumlu Nif-Nif adlandırdığın camalı üzündən.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində «zifaf» və «toy evi» anlamında işlənmişdir. Sözü kökü bu günə kimi naməlum qalmışdır, amma çox güman ki, «çardaq» sözünün kökü ilə əlaqədardır. Onagörə bu sözün kökü «çatıra» sözünün kökü olan «çatı» szü türk dillərində çg keçidi ilə gatarəqatraqardəq g ə r d ə k sözünə çevrilə bilər.

Güstər. Nizami ilə yanaşı, başqa şairlər tərəfindən çox işlənən və fars dilində ümumişlək sözə çevrilərək göstərə, göstərdən, göstərəş dadən, göstəri+i (yerə sərəsən, nümayiş etdirə formasında istifadə olunan bu sözün kökü gözgös sözü ilə bağlıdır. «Göstərmək» feili də gözgös sözünə-dər-lər sözdüzəldici şəkilçisinin artırılması ilə düzəldilmişdir.

I Əhsitan ibn Mənuçöhr Nizami Gəncəviyə ünvanladığı məktubunda «Leyli və Məcnun» əsərini hakim feodal nəslinə yaraşmayan türk yox, fars dilində yazdığı təklif edir. Onun məktubunda deyilir: «Türküzlü olmaq bizim vəfamız deyildir (bizə yaraşmaz). Türkçə söz deyib-danışmaq bizə layiq deyildir. Yüksək soydan doğulan adama yüksək də söz lazımdır».

Nizami Gəncəvi «Yeddi gözəl» əsərində türk dilinə layiqincə qiymət verməyən mühtidən şikayətlənərək yazır:

Türkcəmi bu həbəşdə alan yox,

Dovğanı bir yemək deyə, yeyən yox.

«İsgəndərnəmə» əsərində türk sözünü xalq adı kimi çəkir:

Xəzər dağınan Çin deryasına qədər, Türklərlə doludur bütün bu yerlər. (Nadir Məmmədli. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2017, s.90)

Nizaminin əsərlərində mun (mün), əpmək, çörək, ətmək, ət, aş, buğday, tarıq (tarla, terik), kımız, sirkə türk sözləri işlənmişdir ki, bunlara da Mahmud Kaşğarinin lüğətində rast gəlmək olur (İslamova Z.A. Nazvanie produktov pitaniə v slovapre Maxmuda Kaşqarskoqo «Divanu luqat it-Türk»._ Voprosı törkskoqo əzikoznaniə. Materialı Pervoy mecrepublikanskoy konferenüii molodix linqvistov-törkoloqov. İzdatelgstvo «Nauka» Kazaxskoy SSR, Alma-Ata, 1985, s. 89-91)

«Sirlər xəzinəsi» və «Xosrov və Şirin» poemalarında Ərmən, Ərmən mülkü, Ərmən dağları bu sözün ərhssəsi türk dilində igid cəsur kişi mənasında, manmən heyvan və insan anlamlı türk mənşəli leksik vahidlərdir. Həzərstan-ilk hissəsi olan həzər sözü qədim türk tayfası «xəzər»dir.

Muğan işlətməmişdir. Tuğan, Tamğaç, Buğra meydanı, Muliyan çayı və s. türk mənşəli.

Nizami öz əsərlərində toponimlərdən çox istifadə etmişdir. Bu məqsədlə Ə. Şükürlü yazır: «Nizaminin əsərlərində təsvir olunan hadisələr üç qitədə cərəyan edir: Asiyada, Afrikada və Avropada. Şair hər üç qitənin coğrafi koordi-

Ava (Nizamidə)- baba mənasında: Kera yarəgi kəz sər-i qoft o quy, Ze mən cay aba konəd cost o cuy (ŞN, 150, 92)

araaba (MK)- ana və ata mənasında (MK, I, 86)

Amac. Nizaminin işlətdiyi bu sözü Mahmud Kaşğari aşağıdakı mənələrdə istifadə etmişdir:

1) Nişan, hədəf mənasında (Mk, I, 333; III, 107, 276) amaçlık (MK, I, 150).

2) Öküz və əkinçilik aləti mənasında (Mk, I, 53)

İsmayıl KAZIMOV,
professor

Orta əsr Azərbaycan yazılı abidələrində amac sözünə rast gəlinmir. Ona görə Nizaminin həmin sözü «Divan»dan əldə etdiyini güman etmək olar. Nizami atılan oxun nizənin, nişan yeri mənasında:

Ze hər su ke costi yek amacqah Zəmin qəşti əz zurməndiş-i çah. (ŞN, 432, 288)

Tərcüməsi: Harada bir hədəf skçib tapırdısa.

Güclü zərbəsi ilə yerdə çuxur açır. Başqa bir mənə; Hədəflə nişan alan şəxs arasındakı məsafə mənasında:

Gərd bər gərdan-i do şir-i əzim, Kəs yek amacqah nəgoşt əz bim (YG, 182, 12)

Nizami amac sözünü bəzi hallara farsın-qah şəkilçisinin işirakı olmadan da istifadə etmişdir.

Nizami türk sözü olan bəraməş (bayram_ sözünü şadlıq, şənlik törəni (məclisi_ mənasında işlətməmişdir.

Bəraməş gəhət niz binəm şeqrəf, Hərfi nədari dər in do hər. (ŞN, 448, 529)

M.Kaşğarinin «Divan»ında isə bayram sözünün ən qədim forması- bazram işlənmişdir. Bu söz sevinc, əyləncə gününü mənasını bildirən leksik vahid kimi anlam kəsb edir (MK, III, 176) «Divan»da bazram (bayram) barış, dostluq, qardaşlıq məfhumunu bildirən qədim BAZ sözü ilə əlaqədar olduğunu demək mümkündür.

Toğrul - qartal cinsindən olan quşun adını ifadə edən türk sözüdür. M.Kaşğari: «Toğrul yırtıcı quşlardan bir quşdur, min qazı öldürər, bir dənəsini yeyər. Kişi adı da olur» (MK, I, 482; III, 381)

Nizamidə: Toğan şah-e morğan Toğrul benam Besultani əndər ço toğrul təmam. (ŞN, 387, 80)

Tərcüməsi: Quşların şahı-toğan, adı Toğrul Dövləti idarə etməkdə tamamilə toğrul idi.

Uğra. M.Kaşğaridə bus öz tuğrak biçimindədir. (MK, I, 462) Bir çox mənə-

larda işlənmişdir: Nizami bu sözü hökmədar möhürü, imzası anlamında:

Zəhi sultan-e sovəri kafərinəş, Ze xak-e kəşəd tuğrayı binəs. (XŞ, 760, 64)

Tərcüməsi: Afərin o şahsuvara ki, dünyaya gələnələr

Onun torpağını tuğra (kimi) gözlərinə çəkərlər.

Tutmac. Bu yemək adına ilk dəfə M.Kaşğari lüğətində rast gəlinir. Nizami «Yeddi gözəl»də: Xar kəz nəxl dur şod tacəs,gbəh ke sazənd six-e tutmacəş. (YG, 73, 88) Qədim türklərin məşhur yeməklərindən biridir Mahmud Kaşğari yazır ki, tutmac türklərin məşhur bir yeməyidir. Bu yemək Zülqərneyndən qalmışdır. Belə icad edilmişdir. Zülqərneyn zülmətdən çıxdıqdan sonra azuqəsi azalmış, yanındakılar ona «bizni tutma aç», yəni bizi aç saxlama, yolumuzu aç, yudumuza-yuvamıza qayıdaq kimi sözlər söyləmişlər Zülqərneyn də alimlərlə məsləhətləşmiş və bu yeməyi icad etmişdir. Həmin yemək bədəni qüvvətləndirir, üzə qırmızılıq verir, amma çətin həzm olunur. Tutmac yeyildikdən sonra suyundan da içilir. Türklər bu yeməklə tanış olanda ona «tutmaç» demişlər.. Əsli «tutma aç»dır, iki əlif birdən atılmışdır, «özünü ac tutma, bu yeməkdən bişir, ye, deməkdir» (Ramiz Əskər. Divanü-lüğət-it Türk, I, s.442)

Tərcüməsi: Xurma ağacının başından düşən tikanandan

Tutmac bişirmək üçün odun düzəlmək daha yaxşı olar.

(Nizami Gəncəvidən verilmiş nümunələr və tərcümələr Əliisa Şükürlünün kitabından götürülmüşdür)

Qədim türk dillərini, irili-xırdalı türk tayfalarını, bütövlükdə əski türk varlığını həm Mahmud Kaşğari, həm də Nizami Gəncəvi əsərləri vasitəsilə daha geniş və dolğun byrənmək imkanı əldə etmək olur: «Tək və tək qalacaq həm Mahmud Kaşğari «Divan»ı, həm də Nizami «Xəmsə»si.

Həm «Divanü lüğət it-Türk, həm də Nizami «Xəmsə»si bir söz, ifadə xəzinəsidir; onun üzərində üç, beş adamın çalışması yetərli deyildir. Bu xəzinənin üzərində yüzlərlə araşdırıcı çalışmış və hər çalışın da yeni bir cövher bulmuşdur.

Həm «Divan», həm də Nizami «Xəmsə»si unikal (nadir) və çox səviyyəli əsərlərdir. Hər iki mənəbə böyük linqvistik, etnoqrafik, folklor, coğrafi və tarixi məlumatları çatdıran nadir əsərlərdir.